

Організаційно-змістові аспекти підготовки домашніх вчительок в жіночих гімназіях Північного Сходу України (друга половина XIX - початок XX століття)

О. М. Ключко

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, м. Суми, Україна
Corresponding author. E-mail: klochko81@ukr.net

Paper received 28.04.17; Accepted for publication 05.05.17.

Анотація: В статті подано визначення понять «домашня вчителька», «домашня наставниця». Проаналізовано нормативні документи, що регулювали діяльність педагогічних класів в жіночих гімназіях. Серед основних документів виділено Положення про жіночі гімназії та прогімназії (24 травня 1870 р.) та Навчальний план VIII-го додаткового класу (22 серпня 1874 р.), в яких виділено основні організаційно-змістові компоненти. Розкрито теоретичну та практичну спрямованість навчального процесу в педагогічних класах, що підтверджується регіональними архівними джерелами.

Ключові слова: домашня вчителька, домашня наставниця, педагогічний клас, навчальний план, методи навчання.

Педагогіка, як сфера суспільної діяльності, була однією з перших галузей, до якої жіноцтво отримало доступ. Велику роль в цьому процесі відігравали жіночі гімназії, що почали засновуватись в другій половині XIX століття в українських губернських, а згодом і в повітових містах.

Безперечно, чинниками, що позитивно впливали на популяризацію жіночої освіти, стали безстановий характер гімназій та відкриття при означених навчальних закладах педагогічних класів.

Дослідження проблеми підготовки домашніх вчительок та наставниць в жіночих гімназіях другої половини XIX – початку XX століття з огляду на існуючі гендерні дослідження є доречним та важливим. Уважне опрацювання даного питання з врахуванням регіональної складової сприятиме більш повному розкриттю сутності історичних та суспільних процесів, завдяки чому роль жінки в суспільстві поступово знає змін. Жінка відходить від суто домашнього призначення (матір, дружина, господиня) та має можливість особистісної самореалізації через отримання педагогічної професії.

Деякі аспекти педагогічної підготовки в жіночих гімназіях другої половини XIX – початку XX століття були висвітлені в наукових працях сучасних дослідників. На важливість відкриття педагогічних класів при жіночих гімназіях вказують науковці Е. Днепров, Р. Усачова, В. Гуріна, Л. Клевака, Ю. Лопатенко, Л. Смоляр та ін.

Детальний аналіз факторів, що сприяли появі педагогічних класів в жіночих гімназіях подано в дослідженні Е. Днепрора та Р. Усачової [2]. Л. Клевака, наголошує на насиченні змісту освіти педагогікою, дидактикою та методикою навчання в гімназіях Полтавської губернії, звертаючи увагу на те, що перевага надається не теоретичній, а практичній підготовці вихованок [3, с. 124-125]. Уточнено дефініцію «восьмий педагогічний клас» в роботі Ю. Лопатенко, яка називає головною особливістю його функціонування проходження педагогічної практики в молодших класах [5, с. 8].

Отже, проблема підготовки в жіночих гімназіях другої половини XIX – початку XX століття домашніх вчительок та наставниць, є предметом дослідження сучасних науковців. Проте, питання потребує більш детального розгляду, зокрема, ретельного аналізу за-

конодавчих документів, навчального плану педагогічного класу та висвітлення роботи додаткового (восьмого) класу на прикладах окремих жіночих гімназій.

Метою статті, враховуючи означені проблемні питання, є висвітлення основних аспектів організаційно-змістового наповнення підготовки домашніх вчительок та наставниць в жіночих гімназіях другої половини XIX – початку XX століття на прикладі діяльності жіночих гімназій Північного Сходу України – регіону, що має потужні освітні традиції.

Уважне дослідження питання генези жіночої освіти в Україні доводить, що до початку XIX століття жіноча освіта в Україні носила переважно домашній характер, оскільки значна кількість представників привілейованих класів, що мали фінансову можливість надати своїм донькам освіту, жили в особистих маєтках, що були дещо віддалені від губернських або повітових міст.

Перед державою стояло питання приведення домашньої освіти в нормативне поле. Першим документом, яким регулювалась педагогічна діяльність жінок, стало Положення про домашніх наставників та вчителів (1 липня 1834 р.). Окремим п'ятим пунктом в ньому було зазначено, що жінки, які бажають займатись моральним вихованням дітей в приватних оселях, мають на це право лише після отримання свідоцтва на звання домашньої вчительки. Навчання вихованок лише мистецтвам та рукоділлю не було підставою для отримання такого звання [7, с. 589-590].

Звання домашнього наставника надавалось особі, що закінчила повний курс у вищому навчальному закладі, отримала атестат зі званням дійсного студента або диплом з наукового ступеню. Звання домашнього вчителя надавалось особам, що не мали вищезначених документів, проте в разі успішного складання іспитів, вони отримували свідоцтво з означеного звання. Іспити на отримання свідоцтва проводились в університетах, ліцеях, в разі їх відсутності – в гімназіях. Важливо відмітити, що цим документом заборонялось виховання дітей в сім'ях тим особам, що не мали свідоцтва про звання наставника або вчителя [7, с. 579-581]. Враховуючи той факт, що жінки на той момент не мали доступу до вищої освіти, на цьому етапі вони мали змогу отримувати лише свідоцтва домашньої вчительки.

Наступним етапом становлення жіночої педагогічної професії стало заснування при Інститутах благородних дівочих – перших жіночих закладах освіти, якими опікувались на державному рівні – педагогічних класів та курсів пепін'єрок. В VII главі Загального уставу жіночих інститутів відомства закладів імператриці Марії проголошувалось в окремих закладах створення педагогічних класів. Термін навчання встановлювався два роки: перший – теоретичний (молодший) клас, другий – практичний (старший) клас.

Жіночі інститути, які не мали спеціальних педагогічних класів відкривали пепін'єрські курси, до яких запрошували найуспішніших вихованок, переважно тих, хто навчався безплатно для педагогічної практики з подальшим приготуванням до наставницької діяльності [9, с. 60-66].

Важливим періодом входження жінок в педагогічну професію стало заснування жіночих гімназій в другій половині XIX – на початку XX століття. На думку дослідників (М. Богачевська-Хом'як, Е. Дніпров, Л. Смоляр та ін.) суспільство, зокрема, місцеві громади, на чий кошти в основному й утримувались гімназії, прихильно й навіть завзято поставились до ідеї відкриття педагогічних класів в жіночих гімназіях.

Підтвердженням цьому можуть слугувати архівні джерела Конотопської та Роменської жіночих гімназій. Саме Конотопська міська управа поставила питання про відкриття при жіночій гімназії з 1909-1910 навчального року додаткового педагогічного класу [11, арк. 3]. Такий дозвіл було отримано в 1912 році в результаті наполегливості городян. Конотопська гімназія вже в 1916 році мала переповнений педагогічний клас, що при нормі в 30 осіб, мав 41 ученицю [12, арк. 28]. В Роменській жіночій гімназії в 1905 році в додатковому класі навчалось 45 осіб [15, арк. 7зв.].

Відмітимо, що діяльність означених відкритих, безстанових навчальних закладів дозволила вихованкам вивчати в повному обсязі, встановленому для чоловічих гімназій Міністерством народної освіти, той предмет, з якого вони бажали отримати звання домашньої вчительки або наставниці.

Навчально-виховний процес в педагогічному класі жіночої гімназії регулювався навчальним планом, затвердженим 31 серпня 1874 року. За документом до навчання приймалися гімназистки, що успішно закінчили попередні класи. Можливе було навчання й для дівчаток, що навчались в інших закладах, в такому разі вона мали б скласти вступні іспити.

В архівних справах Роменської жіночої гімназії зберігаються матеріали щодо відміни циркуляру №209 від 3-го січня 1904 р. про прийом до додаткового класу учениць, з балом не менше «4» з того навчального предмету, що був обраний в якості спеціального, з таким поясненням «мистецтво викладання не стільки здобується наукою, скільки обумовлюється природними здібностями. Сама оцінка знань відмітками «3», «4» має вельми відносне значення та не слугує критеріями визначення знань та здібностей» [13, арк. 131].

Курс навчання складав один рік і включав в себе вивчення педагогіки та дидактики, російської мови з церковнослов'янською та словесністю, французьку та німецьку мови, історію, географію та математику.

Окремо зазначалось, якщо в конкретній жіночій гімназії викладались латинська та грецька мови, вони повинні були б вивчатись і в педагогічному класі.

Навчальні заняття мали теоретичну та практичну частини. Курс педагогіки включав в себе питання загальної педагогіки, дидактики та методики. Ретельно вивчались правила особистої гігієни, харчування, догляду за шкірою, корисний відпочинок, ученицям давали основи психології та логіки. Вищезазначені питання регулювались Положенням про жіночі гімназії та прогімназії, прийнятим 24 травня 1870 року [8, с. 1620-1649].

Теоретичні заняття з педагогіки та дидактики проходили за підручниками, при чому вчитель задавав вихованкам на наступні уроки певний об'єм підручничого матеріалу, який вони повинні були підготувати для подальших уроків. Важливе місце займали й письмові роботи за тим розділами педагогіки й дидактики, які були вже вивчені.

На заняттях з початкового викладання російської мови учитель повинен був пояснювати вихованкам різноманітні способи навчання письму та читанню, особливої уваги приділялось навчанню звуковому способу. Дівчатка мали ознайомитись і з формами навчання читанню та писанню, що були запропоновані К. Ушинським, бароном Корфом, І. Паульсоном. Гімназисток навчали й початковому викладанню арифметики. Пропонувалось ознайомлення з декількома підручниками з названої дисципліни.

Практична частина педагогічної підготовки гімназисток мала дві складові: педагогічну та власне практичну. Учениці виконували обов'язки помічниці вихователів в трьох перших класах гімназій, мали вести педагогічний щоденник, записи в якому заслуховувались на засіданнях педагогічної комісії, головою якої була начальниця гімназії, присутніми – викладач педагогіки, вихованки молодших класів, всі учениці педагогічного класу.

Практичні вправи полягали в наступному: перше півріччя дівчатка додаткового (восьмого) класу мали бути присутніми на уроках читання та письма, російської мови, числення в приготуваному та першому класах. Окрім цього, вони відвідували в трьох молодших класах ті заняття, з яких в майбутньому вони хотіли б отримати звання домашньої наставниці або вчительки.

В другому півріччі вихованки давали уроки в молодших класах, з приготуванням конспектів уроків. На таких заняттях мали бути присутніми начальниця гімназії, викладач – керівник предмету, з якого дається відкрите заняття, вихованки, що обрали той самий предмет.

Архіви Конотопської жіночої гімназії містять роз'яснення щодо навчально-виховного процесу в восьмому (педагогічному) класі. Так, серед основних пунктів зазначено, що на практичних заняттях з педагогіки кожна з учениць педагогічного класу повинна була спостерігати за чотирма ученицями молодших класів; перед початком пробних уроків, які давали учениці, учитель обирав серед інших восьмикласниць рецензентку, яка складала звіт, що містив переваги та недоліки уроку, спираючись на основні положення дидактики та методики; пробні уроки повинні були

обговорюватись на засіданнях педагогічної комісії в присутності всіх учениць класу та вестись відповідні протоколи засідань [11, арк. 9, 9зв].

Випускницям, що по завершенню навчання отримували медалі, надавали звання домашніх наставниць; ті, хто, виконав навчальний план додаткового класу без медалей, мали звання домашньої вчительки [4, с. 208-222].

Важливо також відмітити, що закінчення педагогічного класу жіночої гімназії давало можливість вступу до Вищих педагогічних жіночих курсів, які починають відкриватись в Києві, Харкові, Одесі [10].

Ми вважаємо, що вибір майбутньої професії вихованками гімназії спростовував усталену в суспільстві думку про те, що жінкам не підвладні будь-які науки окрім філологічних. Наприклад, в звіті за 1915 рік Ніжинської жіночої гімназії Пелагеї Кушакевич, зазначено, що випускниці педагогічного класу, обрали наступні напрями професійної діяльності: медичний – 10 учениць, історико-філологічний – 8 учениць, практична діяльність – 6 осіб, фізико-математичний – 3 учениці, технічний – 1 особа [15, арк. 18].

Уважне вивчення організаційно-змістового аспекту підготовки домашніх вчительок та наставниць в жіно-

чих гімназії в другій половині XIX – на початку XX століття на прикладі окремих гімназій Північного Сходу України дає підстави для наступних висновків. По-перше педагогічна професія стала однією з перших сфер, в якій змогли себе реалізувати жінки, відійшовши від сімейного призначення. По-друге, переважна більшість суспільства, зокрема місцеві громади, сприятливо поставилась до можливості надання жінкам педагогічної професії, про що свідчить активність земств в питанні відкриття як гімназій, так і додаткових педагогічних класів, що досить часто були переповнені.

Навчання в додатковому педагогічному класі жіночої гімназії мало теоретичний та практичний характер, що безперечно мало позитивні наслідки, оскільки поєднання теоретичних знань з практикою призводило до закріплення матеріалу і кращого його розуміння.

Надалі, на нашу думку, більш ґрунтовного розгляду заслуговують дослідження навчальних програм, аналіз підручників за якими навчались в педагогічному класі, педагогічних щоденників, які вели вихованки, зміст протоколів засідань педагогічної комісії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуріна В. О. Специфіка організації навчально-виховного процесу у різних типах жіночих навчальних закладів України (друга половина XIX – початок XX ст.) / В. О. Гуріна // Збірник наукових праць [За заг. редакцією академіка І. Ф. Прокопенка, чл.-кор. В. І. Лозової]. – Харків: Цифрова друкарня № 1, 2013. – Вип.43. – С. 150-156.
2. Днепров Э.Д. Среднее женское образование в России / Э. Д. Днепров, Р. Усачева. – М., 2009. – 270 с.
3. Клевака Л. П. Етапи навчально-виховної діяльності жіночих навчальних закладів Полтавської губернії (друга половина XIX – початок XX століття). Л. П. Клевака // Педагогічні науки : зб. наук. праць. Вип. 56 / Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. – Полтава, 2012. – С. 121-127.
4. Кузьменко Д. П. Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912гг. (в трёх частях) / Д. П. Кузьменко. – М.: издание юридического книжного магазина «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. – 752 с.
5. Лопатенко Ю. П. Тенденції розвитку гімназійної освіти жінок на Слобожанщині (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф дис ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ю. П. Лопатенко. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 20 с.
6. Ошанин М. Положение о мужских и женских гимназиях и прогимназиях МНП. С циркулярными разъяснениями Министерства Народного Просвещения / М. П. Ошанин. – Ростов: Типография А.Х. Оппель, 1906. – 47 с.
7. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Царствование Императора Николая I. 1825 – 1855 годы. Отделение первое. 1825 – 1839. – СПб., 1864. – 1224 с.
8. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Том четвертый. Царствование Императора Александра II. 1865 – 1870 годы. – СПб., 1871. – 1752 с.
9. Свод узаконений о женских институтах ведомства учрежденный императрицы Марии. – СПб, 1903. – 428 с.
10. Смоляр Л. О. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини XIX – поч. XX ст.: сторінки історії: монографія / Л. О. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1998. – 408 с.
11. ДАСО. Ф. 819. Конотопська жіноча гімназія. Оп. 1. Спр. 3. 28 арк.
12. ДАСО. Ф. 819. Конотопська жіноча гімназія Оп. 1. Спр. 15. 85 арк.
13. ДАСО. Ф. 1004. Роменська жіноча гімназія Оп. 1. Спр. 52. 144 арк.
14. ДАСО. Ф. 1004. Роменська жіноча гімназія Оп. 1. Спр. 55. 67 арк.
15. ДАЧО. Ф. 1234. Ніжинська жіноча гімназія П. Кушакевич Оп. 1. Спр. 104 арк. 47.

REFERENCES

1. Hurina V. O. Specificity of organization of educational process in different types of female educational institutions of Ukraine (second half of XIX – early XX centuries) / V. O. Hurina // Zbirnyk naukovykh prats' [Za zah. redaktsiyeyu akademika I. F. Prokopenka, chl.-kor. V. I. Lozovoyi]. – Kharkiv: Tsyfrova drukarnya. No 4. 2013, Vyp. 43. P. 150-156.
2. Dneprov Э.Д. Secondary women's education in Russia / Э. Д. Днепров, R. Usacheva. – М., 2009, 270 p.
3. Klevaka L. P. Stages of the educational activity at women's educational establishments of Poltava region (the second half of the 19th – the beginning of the 20th century) / L. P. Klevaka // Pedagogichni nauky : zb. nauk. prats'. Vyp. 56 /
4. Kuz'menko D. P. Compilation of existing regulations and directives for female grammar school and progymnasiums of the Ministry of Public Education for 1870 – 1912. D. P. Kuz'menko. – М.: izdanye yurydycheskoho knyzhnoho mahazyna «Pravovedenye» Y. K. Holubeva, 1912, 752 p.
5. Lopatenko Y. P. development Trends of vocational education of women in the Kharkiv region (second half of XIX – beginning of XX century). – As a manuscript. Pereyaslav-Khmel'nyts'ky, 2015, 20 p.
6. Oshanyin M. Statutory laws about male and female gymnasiums and progymnasiums of the Ministry of Public

- Education / M. P. Oshanyin. – Rostov: Tipohrafiya A.Kh. Opiel', 1906, 47 p.
7. Book of decrees Ministry of Education / Carstvovanie Imperatora Nikolaya I. 1825-1855 gody. Saint-Petersburg, 1883, 1224 p.
  8. Book of decrees Ministry of Education / Tom chetvertyy. Carstvovanie Imperatora Aleksandra II. 1865-1870 gody. Saint-Petersburg, 1871, 1752 p.
  9. Collection of laws about women's institutes Ministry of the Empress Mary. Saint-Petersburg, 1903, 428 p.
  10. Smolyar L.O. The past for the sake of future. The women's movement of Ukraine (second half of XIX – early XX centuries)/ pages of history. Monograph. Odesa: Astroprynt, 1998, 408 p.
  11. Derzhavnyy arkhiv Sums'koyi oblasti – F.R – 1004 – Konotops'ka zhinocha himnaziya – Op. 1. – Spr. 3. – 28 p.
  12. Derzhavnyy arkhiv Sums'koyi oblasti – F.R – 1004 – Konotops'ka zhinocha himnaziya – Op. 1. – Spr. 15. – 85 p.
  13. Derzhavnyy arkhiv Sums'koyi oblasti – F.R – 1004 – Romens'ka zhinocha himnaziya – Op. 1. – Spr. 52. – 144 p.
  14. Derzhavnyy arkhiv Sums'koyi oblasti – F.R – 1004 – Romens'ka zhinocha himnaziya – Op. 1. – Spr. 55. – 67 p.
  15. Derzhavnyy arkhiv Chernihiv'skoyi oblasti. – F.R – 1234 – Nizhyn'ska zhinocha himnaziya P. Kushakevych – Op. 1. – Spr. 104. – 47 p.

Organizational-substantive aspects of the training of home teachers in the women's gymnasiums of the north-east of Ukraine (the second half of the XIX - the beginning of the XX century)

O. M. Klochko

Abstract: An article deals with a question of training of home teachers and mentors in women's gymnasiums in the second half of the XIX - the beginning of the XX century. Attentive study of legislative and regulating documents of a specified period indicates the dynamics of this process. The curriculum of the VIII-th additional (pedagogical) class (August 22, 1874), adopted by the Ministry of Public Education, was analyzed. It was found out that in the pedagogical class without examination schoolgirls of women's gymnasiums with good progress were accepted. Compulsory subjects were: a Scripture, pedagogics, the method of elementary education in Russian and arithmetic, hygiene (general) and special subjects, which then were awarded the title of home mentor or teacher. Special subjects were: Russian literature, mathematics (algebra, geometry, and trigonometry), history, geography, German and French languages. In addition, with the aim of forming practical skills they had to visit and conduct lessons of Russian language and arithmetic in 1st grade and lessons in the subjects of specialization, to perform the duties of assistants to oversee the education in the lower grades.

Keywords: home teacher, home mentor, pedagogical class, curriculum, teaching methods.

Организационно-содержательные аспекты подготовки домашних учительниц в женских гимназиях Северо-востока Украины (вторая половина XIX - начало XX века)

О. Н. Клочко

Аннотация: В статье поданы дефиниции понятий «домашняя учительница», «домашняя наставница». Проанализированы нормативные документы, регулирующие деятельность педагогических классов в женских гимназиях. Среди основных документов выделено Положение о женских гимназиях и прогимназиях (24 мая 1870 г.) и Учебный план VIII-го дополнительного класса (22 августа 1874 г.), в которых рассмотрены основные организационно-содержательные компоненты. Раскрыто теоретическую и практическую направленность учебного процесса в педагогических классах, что подтверждается региональными архивными источниками.

Ключевые слова: домашняя учительница, домашняя наставница, педагогический класс, учебный план, методы обучения.